
JUGOSLAVIJA I IZDAJA

VIKTOR IVANČIĆ

I.

”Kada danas kažete da ste za Jugoslaviju i da biste voleli da ona bude očuvana, ljudi vas gledaju zapanjeno, jer je Jugoslavija za njih ono iskustvo koje imaju i u kojem ne vide ništa što bi vredelo sačuvati. Ni s tim se potpuno ne slažem, ali u svakom slučaju kad kažem da sam za Jugoslaviju, ne pada mi na pamet da se vraćam u prošlost. Ali mislim da su moguće i neke druge varijante. Čak mislim da nismo sposobni uopšte da zamislimo kakve sve alternative postoje, kao što mislim da nije pametno sad pokušavati definisati tu Jugoslaviju. Onog trenutka kad to postane predmet našeg razgovora – ideja će sigurno biti. Ali mi se još uvek bavimo destrukcijom. No, i tome će doći kraj. Jer ne vidim šta bi se još imalo uništavati.”

Srđa Popović tako je govorio za zagrebački *Danas* u studenome 1990. Ovdje je taj iskaz naveden i zbog toga što ga ovaj potpisnik – želeći odmah jasno predočiti svoju poziciju i namjere, a možda se i riješiti ponekog suvišnog čitaoca – preuzima od riječi do riječi, uz dužnu zahvalnost pokojnome autoru, s tom razlikom što bi ga bio spreman izgovoriti danas, u jesen 2014., dvadeset i četiri godine nakon što ga je Popović izložio u originalu.

”Kada danas kažete da ste za Jugoslaviju”, nakon skoro četvrt stoljeća njena nepostojanja, zapanjenost okoline još je upečatljivija, konsternacija je takva da ju je milina gledati, zjenice se šire od Vardara do Triglava, ali barem se čini kako je završni dio citiranog istupa, onaj gdje se melankoličnim tonom izražava nada da će rušilačkim aktivnostima “doći kraj” – “Jer ne vidim šta bi se još imalo uništavati...” – nešto čvršće fundiran nego u novembru 1990. Srđa je Popović bolje od većine svojih suvremenika razumio

da je strategija destrukcije već tada bila potpuno zaokružena i do detalja razrađena, no uništavanje u svom punom fizičkom obimu tek je započelo: slijedila su bestijalna razaranja, genocid, ratni zločini, etnička čišćenja, paljevine, logori, ubijeni, osakaćeni, izbjegli... Stvarnost je nadmašila crne slutnje ovog racionalista, iz čega je zasigurno izvukao pouku. Deset godina kasnije, u razgovoru sa Zoranom Pureševićem, kazat će kako “ni budućnost nije ono što je nekad bila”.

2.

Ovdje nas, međutim, zanima jedno drugo pitanje. Ono glasi: Što to znači kada jedan Jugoslaven – a Srđa Popović je to nesumnjivo bio – čvrsto zastupa stav da krvavi događaji koji su pratili raspad Jugoslavije nisu imali odlike građanskoga rata, već međunarodnog sukoba, premda su svi akteri toga sukoba – i pojedinačni, i kolektivni, i institucionalni – nekoć bili pod šatorom iste zajedničke države?

Lakonski, i vjerojatno pomalo neumjesno, mogli bismo se pozvati na njegovu čuvenu izjavu: “Ja nisam Srbin nego advokat”, danu novinaru *NON*-a 1986. godine, u vrijeme dok je kao odvjetnik pred sudom zastupao bivšega ministra u vladi NDH Andriju Artukovića. Moguća parafraza te izjave – recimo: “Nisam Jugoslaven nego pravnik” – u svakom slučaju nije adekvatna. Može se, naime, pokazati kako je Popović tezu o građanskome ratu u Jugoslaviji smatrao posljedicom uzurpacije ne samo jugoslavenske ideje, već i jugoslavenske državotvorne prakse, kakva god ona bila. Stoviše, dokazni postupak koji je izveo, makar ga rukovodila gvozdena pravnička logika, lišena i najmanjih sentimentalno-ideoloških natruha, nije bio ništa drugo nego (još jedna) bitka protiv otmičara jugoslavenstva.

Gard zauzet u vrijeme obrane Artukovića u tom je pogledu instruktivan, a kao svojevrsni kredo obnavlja se i prilikom svake od sljedećih “nacionalnih izdaja” koje je Popović poduzimao. Stjecajem okolnosti, te zahvaljujući moralnoj i intelektualnoj konstituciji ovog advokata, to je bio i najčešći i najčišći oblik njegova javnog angažmana (kažimo odmah: umnogome jedinstvenog na našim prostorima). Napomenimo odmah i to da je “nacionalna izdaja” ovdje smještena u navodne znake zbog toga što se bez ostatka radi o suprotstavljanju (pre)vlada(va)jućoj izopačenosti, o svjesnoj sabotazi stremljenja manipuliranog i ideološki prepariranog političkog krda. Odvažimo li se stvari promotriti iz Popovićeve perspektive, riječ je o *racionalnoj izdaji*, radikalnom otklonu od većinskog raspoloženja tzv. naroda i njegovih političkih vođa koji, naizgled paradoksalno, nije sasvim oslobođen patriotskih motiva.

Odvjetnik, koji je dotad zbog verbalnih i drugih delikata branio cijeli niz političkih disidenata, i sam obilježen kao “neprijatelj” komunističkog režima, pristao je dakle zastupati Artukovića na molbu njegova sina, budući da mu je slučaj

bio “pravno veoma zanimljiv”, a uz to i “krajnje nepopularan”. Prema vlastitome svjedočenju, ispostavio je za to tri uvjeta: ne želi braniti NDH, ne želi braniti ustaštvo i ne želi negirati genocid. Optuženikov sin je na te uvjete pristao. A zatim su uslijedili pritisci na advokata, ne samo kroz prijeteća pisma i anonimne telefonske pozive – s porukama da će ga “seći na komadiće” ili mu “vaditi oči” – nego i iz bliske okoline, uz optužbe koje su se svodile na to da je “prodana duša” i “izdajnik Srba”. Popović je na to odgovorio kategoričnošću iza koje ne ostaje prostora za odstup:

”Prijatelji, koje inače cenim, kažu: ‘Nema veze šta su tvoji intimni motivi, nastupićeš u tom dresu.’ E, pa ja neću ni u kakav dres! Tu logiku po kojoj u životu postoje samo ‘naši i njihovi’ ne prihvatam. To je fašistoidna logika. Pravo je ono što je dobro za naš narod, govorio je Hitler. Ja mislim da je za svaki narod dobro samo ono što je pravo. A pravo je da i Artuković, kao svako drugi, ima branioca.” (*NON*, 1986.)

3.

Paralela je, rekosmo, neumjesna, možda čak i opscena, no ipak: Što je bilo normalnije nego da i popljuvana Jugoslavija – omražena i odbačena od svih, a pogotovo od onih koji su godinama usrdno opsluživali njen politički režim – “ima branioca”? Što je bilo logičnije nego da osvjedočeni *partibrejker* Srđa Popović raskrinka grandioznu laž da je “balkanski kaos” bio neizbježan poput elementarne nepogode? Jer mit se, budući da je poslužio kao formula za što jednostavniju i što bezbolniju konzumaciju stvarnosti, vrlo brzo preselio u govor političke rutine.

117

Prema dežurnim tumačenjima, radilo se o “historijskoj stihiji” i “provali vjekovne mržnje” među jugoslavenskim narodima. Katastrofa je bila neizbježna posljedica “nagomilanih antagonizama” što su poput užarene lave krčili svoj put iz mračnih političkih dubina i jednom morali eruptirati. “Multinacionalni kotao” pod nazivom Jugoslavija mogla je držati pod kontrolom samo jednopartijska diktatura i nametnuta stega “bratstva i jedinstva”. Na tome “paklenom tlu” dogodio se sraz u kojem “nema dobrih i loših momaka”. Jugoslavija je, drugim riječima, skončala u krvi zato jer je oduvijek bila nakrivo sklepana “neprirodna tvorevina”. Jugoslavija i demokracija, trećim riječima, bile su nespojive, do toga da imenica “Jugoslavija” i imenica “demokracija” naprosto ne mogu ići jedna uz drugu. Zbog toga se, naposljetku, od strane tzv. civiliziranog svijeta ništa nije moglo učiniti na sprečavanju neumitna užasa, već je, kao kad se suočavamo sa šumskim požarom, trebalo čekati da se on do kraja istutnji i ugasi sam od sebe.

Da bi to postigao, da bi tu rado usvajanu generalnu sliku pokazao kao obmanu i jeftini alibi, advokat se morao držati načela “da je za svaki narod dobro samo ono što je pravo” i tvrdo ustrajati na odluci da “neće ni u kakav dres”. S tim

da su u nepoželjne odore spadala i odijela od boljeg štofa kakva se nose u tzv. civiliziranom svijetu. Nemoćno slijeganje ramenima kojim su države “demokratskog Zapada”, predvođene SAD-om, popratile apokaliptične “događaje u Jugoslaviji” bez ustezanja je ocijenio prikrivenom podrškom planovima agresora: “Ta pasivnost je objektivno bila saučesništvo.” (Milosevic’s Motivless Maligancy, Pešćanik, 2006.)

4.

Srđa Popović smatrao je da su sukobi u bivšoj Jugoslaviji dobili elemente građanskoga rata od 1992., “kada su glavna vojna dejstva već bila završena”, naročito u Bosni, “jer je tamošnje stanovništvo bilo prinuđeno da se grupiše i opredeljuje po nacionalnoj osnovi”, no da je rat započeo politički vrh Srbije, uz pomoć vrha JNA i Udbe, te regrutiranih paramilitarnih jedinica pod njihovom komandom. “Rat koji se vodi, prvo u Hrvatskoj, a potom u Bosni, vodi u stvari predsednik Srbije uz pomoć bandi koje su nastale raspadom Jugoslavije. Ratni zločini u užem smislu, kao što su masakri, raseljavanja stanovništva, bombardovanja gradova, ubistva civila, genocid nad Muslimanima, samo su posledica tog osnovnog zločina, zločina protiv mira.” (*Monitor*, 1995)

118 Povod za polemiku što se u proljeće 2004. vodila na stranicama *Politike* bio je posjet tadašnjega ministra vanjskih poslova (tadašnje) Srbije i Crne Gore Vuka Draškovića Hrvatskoj i njegov poziv da Hrvatska povuče svoju tužbu za genocid protiv SCG, jer se, kako je izjavio, u Hrvatskoj tada vodio građanski rat koji nije imao odlike međunarodnog sukoba. Popović je, suprotno tome, kategorično zastupao mišljenje da se radilo o međunarodnome sukobu, a svoju pravnu argumentaciju temeljio je na tvrdnji da je Srbija postala nezavisna i suverena država po svom ustavu donesenom 28. rujna 1990., godinu dana prije proglašenja neovisnosti Slovenije i Hrvatske. Njime se ona praktički izuzima iz pravnog sistema SFRJ, proglašava potpunu autonomiju u političko-administrativnom, vojno-sigurnosnom i financijskom smislu, uključujući vlastitu carinsku politiku, te si uzima za pravo – prema klauzuli poznatoj kao *si volam* – da poštuje savezne zakone samo onda kada joj je to u interesu. “Ova činjenica zamagljivana je Miloševićevom propagandom, prema kojoj je uzrok rata bio *borba protiv hrvatskog separatizma*. Ta činjenica je zamagljivana iz straha od strane intervencije, pa je Milošević tobože čuvao *teritorijalni integritet SFRJ*, a nije vršio agresiju na tuđu teritoriju.”

Smisao podvale, odnosno ustavne konstatacije kako je Srbija i dalje “u sastavu SFRJ”, bio je u tome da se utaji vlastiti separatizam, da se Srbija pred međunarodnom javnošću krije iza imena Jugoslavije dok tobože štiti njenu teritorijalnu cjelovitost od separatističkih namjera drugih i na taj način zamaskira stvarne

motive započinjanja rata. Milošević je želio silom, bez ikakvih pravnih osnova, zadržati prava koja je Srbija imala u Jugoslaviji dok nije iz nje istupila. To je prije svega značilo sudjelovati u radu Predsjedništva SFRJ i dirigitirati njegovim odlukama uz pomoć svojih satelita – marionetskih političkih garnitura iz Vojvodine, Crne Gore i sa Kosova – preko toga uspostaviti čvrstu kontrolu nad JNA, a također i polagati pravo na dio savezne blagajne: tako je Srbija 28. prosinca 1990. upala u monetarni sistem SFRJ – “u monetarni sistem druge zemlje”, naglašava Popović – i svojevrijedno se “zadužila” iz njene primarne emisije sumom od 1,4 milijarde dolara.

Stvarni scenarij pripreme rata Popović je u više navrata javno iznosio, pokušavajući do kraja razobličiti “oficijelnu” verziju, prema kojoj su Slovenija i Hrvatska bile separatističke republike, pa su se Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini osjetili ugroženima, te je Jugoslavenska vojska ratovala da zaštiti njihova prava. Naprotiv, upozoravao je advokat: rat je započet i vođen zato da bi Slobodan Milošević, nakon političkog poraza u okviru jednopartijski ustrojene Jugoslavije, po svaku cijenu zadržao svoju vlast. Sinopsis je izgledao ovako:

Jugoslavija se dakle raspada donošenjem separatističkog ustava Srbije 28. rujna 1990. i od tada realno ne postoji; Milošević zaključuje da će moć uspjeti zadržati jedino ako pod svojim nadzorom ima JNA, indoktriniranu “zaštitom Jugoslavije” i vjernošću Titu; da bi to postigao mora uzurpirati rad i odluke Predsjedništva SFRJ koje je i vrhovni zapovjednik vojske; da bi mu to pošlo za rukom treba se riješiti jednoga “glasa”, jedne republike, pa gura Slovence iz savezne države, što ovi sa sebičnim olakšanjem prihvaćaju; Milošević zna da će Hrvati poletjeti za njima, no on sada dirigira igrom preko zavjereničke klike u vaninstitucionalnom “krnjem Predsjedništvu” države koja faktično ne postoji, a time i upravlja “saveznom” vojnom silom, četvrtom po snazi u Europi, kojoj se nudi kao alternativni Tito; izdvajanje Hrvatske iz Jugoslavije povod je da se krene u oružanu obranu “ugrožene srpske manjine”, s parolom da “svi Srbi moraju živjeti u istoj državi”; utvrđuju se granice unutar kojih se neće ratovati i koje će obilježiti teritorij nove srpske države; JNA se transformira u vojsku “onih koji žele ostati u Jugoslaviji”, mijenja svoj etnički sastav i postaje srpska vojska, potpomognuta paravojnim skupinama koje mobilizira i šalje na frontu srbijanski politički vrh; započinje rat koji se razbuktava u svojoj punoj raskoši, pa u sljedećoj fazi zadobiva i svojstva građanskoga rata...

U antologijskom feljtonu objavljenom u beogradskom *Danasu* tokom ožujka i aprila 2003. godine – jednim od najvažnijih tekstova koji se bave korijenima jugoslavenskog rasula uopće – Srđa Popović predlaže “jednostavan misaoni eksperiment”, prema kojem bismo pretpostavili da se SFRJ uspjela održati (“recimo ranom vojnom intervencijom spoljnih sila”), a zatim sastavlja opširnu optužnicu

protiv glavnih nositelja zavjere – Slobodana Miloševića, Borisava Jovića i Veljka Kadujevića. Transformacija poznatoga branitelja u tužioca ima neumoljiv ishod: pravna ekspertiza, s dokaznim materijalom koji se najvećim dijelom oslanjao na memoarske zapise Jovića i Kadujevića (dakle na *priznanja* optuženih, data nehotično, isporučena u formi priglube samohvale aktera velikih povijesnih događaja), pokazala je kako bi zavjerenici – pod uvjetima spomenutog “misaonog eksperimenta“: da im se sudi pred domaćim sudom po zakonima koji su važili u vrijeme počinjenog zločina – bili osuđeni za teško krivično djelo veleizdaje, za koje je predviđena smrtna kazna.

5.

Tvrđnju da Jugoslavija nije bila rasturena u građanskome ratu, već u međunarodnom sukobu, možemo prema tome razumjeti samo kao obranu jugoslavenske ideje i jugoslavenskog projekta – ili najtočnije: *jugoslavenskog potencijala* – od insajderske uzurpacije. Srđa Popović je zapravo bio zaokupljen slučajem jednog kidnapiranja. U najmanju je ruku dao sve od sebe da prokaže cinizam zauzete poze, naime – navade otmičara da, razbijajući Jugoslaviju, mašu jugoslavenskom zastavom.

120 Stajalište iz kojeg takav angažman proizlazi ovdje nam se čini još izazovnijim, a to je činjenica da zakleti protivnik jugoslavenskog komunističkog režima brani Jugoslaviju *kao demokratsku mogućnost*. Štoviše – budući da se grozi nacionalizma i unaprijed pogađa njegove razorne učinke – on vidi dotad uvijek demokratski deficitarnu Jugoslaviju kao neizbježan i više nego solidan *okvir za emancipaciju* koji, upravo na planu težnje ka dosizanju demokratskih ideala, jedini ima racionalno uporište.

Nesporazum je prividan i zapravo ne postoji. U neku ruku, jedino su kritičari jugoslavenskog jednopartijskog sustava – i to oni nezaraženi virusom nacionalizma – uopće i mogli promišljati demokratske alternative. Oni koji su vladajućem poretku glasno ili tiho služili, koji su svoje egzistencije bezbolno prilagodili ideološkim zahtjevima što su pred njih stavljeni, u svakom slučaju nisu imali takvih afiniteta i potreba. A takvi su, za nevolju, činili premoćnu većinu. U jugoslavenskoj edipalnoj drami koja je nastupila nakon raspada zemlje, oni su se s većim ili manjim entuzijazmom, ali svakako bez otpora, prepustili zamjenskim očevima, novim inkarnacijama preminuloga Vođe, bez obzira ukazuju li se one u figurama Slobodana Miloševića ili Franje Tuđmana. Tajna nacionalističkoga trijumfa nije u zagriženim sljedbenicima, nego u golemoj oportunističkoj vojsci koja je šutke marširala pod zastavama.

Uostalom, Srđa Popović je po mnogo čemu bio jedinstvena pojava na prostoru Jugoslavije, pa ovdje uzimamo slobodu govoriti o atipičnom profilu Ju-

goslavena. Što ako je taj Jugoslaven opremljen s dovoljnim zalihama kritičkoga duha da, kao vid vlastite odgovornosti prema zajednici, iskaže svoje nepripadništvo? Što ako je on uključen u društvo baš time što je u stanju uspostaviti svetogrđnu distancu? Što ako se i ne radi ni o čemu drugom nego o svijesti da je slobodan kritički duh jedini zdravi temelj zajednice, pogotovo ako prije svega podriva dogme o njenom obvezujućem *jedinstvu*? Što ako je riječ o predispoziciji da se – iz razloga koji se tiču morala, savjesti ili elementarne pravde – počini “nacionalna izdaja”?

U tom smislu, najrespektabilniji aspekt Popovićeve jugoslavenstva ogledao se upravo u kritici službenog i većinski usvojenog jugoslavenskog identiteta. Njegovo jugoslavenstvo nije bilo zamrznuto prepuštanjem i tupim užitkom u jugoslavenskoj socijalističkoj stvarnosti, nije bilo isprazno u svojoj statičnosti (da bi se poslije eventualno moglo evocirati kroz kenjkavu nostalgiju), nego je predstavljalo izraz težnje za bitno drugačijim i boljim sutra. Ono je bilo neasimilirano, ako se tako može reći, podrazumijevalo je konfliktan odnos prema društvu, a ne konformističku socijalnu adaptaciju.

Utoliko se i *demokratska Jugoslavija*, upravo u svojoj utopijskoj dimenziji, nudila kao jedina realistična alternativa. Sve je drugo vodilo ka linearnoj konverziji klasne u nacionalnu prisilu, ka ubrzanom navlačenju plemenskih dresova, a to će reći i ka dramatičnoj regresiji u odnosu na već dosegnute standarde. Takvoj regresiji da će zgađeni Popović iz emigracije ogorčeno kazati: “Ja sam, naravno, jugoslavenski građanin sa jugoslavenskim pasošem i vratio bih se rado da Milošević nije razorio Jugoslaviju. Nemam gde da se vratim. To što on zove ‘Jugoslavijom’ samo je krvavi banditski brlog.” (*Borba*, 1993.)

121

Ovdje je možda potrebno na radikalniji način izraziti “atipičnost” Popovićeve jugoslavenskog opredjeljenja, samo zbog toga da bismo mu se kasnije vratili, pa uz sve rizike reći: Jugoslavenstvo *jest* “nacionalna izdaja”! Ono *jest* u nepomirljivoj napetosti prema nacionalističkome argumentu, a to znači i prema “narodu” čija je “volja” ideološki konstrukt. Ono *jest* takav oblik hereze koji podrazumijeva potrebu da se, u prilikama kada etnički identitet stječe politički prioritet, otkaže poslušnost vlastitoj naciji. Ono *ne može* biti u dosluhu s “nacionalnim interesima” u momentima kada “pripadnost” poprima sadržaj političkog programa i kada ideja nacionalne države postaje nadređena ideji jugoslavenske (demokratske) zajednice – što na tlu bivše Jugoslavije postaje realnost od sredine osamdesetih godina – nego nužno ulazi u direktan sraz s takvim aspiracijama. Ukoliko pak to ne čini – ukoliko “vjernost Jugoslaviji” ide pod ruku s nacionalističkim skrbništvom nad fantazmom koja je nazvana “interesom naroda”, a to je kroz duže vrijeme bila oficijelna poza političke i intelektualne elite u Srbiji – radi se o lažnome predstavljanju.

Sasvim pojednostavljeno: “popovićevski model” jugoslavenstva u našim okolnostima nije drugo nego antinacionalizam u svom odgovornijem izdanju. Budući da se ne iskazuje kao vid “pripadnosti”, nego kao oblik angažmana, najmanje bi mu mogao biti blizak nekakav banalni jugoslavenski nacionalizam (koji, dodajmo usput, i dalje napadno figurira kao ideološko strašilo, premda kroz sve vrijeme trajanja socijalističke Jugoslavije praktički nije postojao kao iole realna politička snaga). Riječ je, dakle, o *angažmanu* koji se manifestira kroz građansko nepristajanje na sve što ne može biti usuglašeno s univerzalnim normama, pa makar to bilo samo središte nekog kolektivnog identiteta.

Gotovo cjelokupno javno djelovanje Srđe Popovića – čovjeka koji je bio itekako srođen s ovim prostorima – iz naknadne se perspektive daje čitati kao angažman na dva osnovna polja: s jedne je strane to inzistiranje na građanskoj i političkoj odgovornosti, a s druge zauzimanje za demokratsku Jugoslaviju. Ovdje tvrdimo da između tih polja nema razlike.

6.

122 Spomenuta polemika iz *Politike* nije nam zanimljiva zbog sučeljavanja pravničkih argumenata, gdje su oni koje je zastupao advokat prosječnome nestručnjaku zdravoga razuma djelovali superiorno, već zato jer su se u ulogama Popovićevih oponentata – zastupnika teze da se u Hrvatskoj vodio (isključivo) građanski rat – kao po nekom nepisanom protokolu javili tipičan nacionalist (Ratko Dmitrović) i tipičan oportunist (Edislav Manetović). Dmitrović je iznio očekivanu optužbu za “nacionalnu izdaju”, navodeći kako je teza o međunarodnome sukobu “razumljiva sa stanovišta hrvatskog nacionalnog interesa”, ali (mu) je apsolutno nerazumljivo “kad to tvrdi neko kome hrvatski politički, ekonomski, državni i svaki drugi interesi nisu prioritet”. Nakon što je poražen na pravnome terenu, napustio je bojište, no isporukom invektive on je svoju zadaću obavio: nacionalist smatra kako je sasvim dovoljno polemičkoga protivnika delegitimirati optužbom da “ne razmišlja srpski”, tj. da su plodovi njegova razmišljanja u suprotnosti sa “srpskim nacionalnim interesom”, pa samim time i pogrešni.

Manetović, međutim, u polemici se zadržao duže. Iako je naglasio kako advokat “ima dobre namere”, i čak se složio s njim u ocjeni da je srpski politički režim bio sve samo ne demokračan, spočitao je Popoviću “suviše legalističko tumačenje ustava Srbije”, jer se životna praksa navodno razlikovala od onoga što je u njemu zapisano. A kada je taj argument pao u vodu – budući da je Popović dokazao kako je ustavna definicija Srbije kao samostalne i suverene države provedena u praksi tako što je ova preuzela u svoju nadležnost gotovo sve funkcije bivše federacije,

od međunarodnih odnosa, preko obrane i sigurnosti, pa do monetarne i fiskalne politike – oportunist se povukao s polja ustavnog prava i preusmjerio raspravu na područje političke pragme.

A što ćemo s reparacijom ako tužbe Hrvatske i BiH protiv Srbije i Crne Gore uspiju i budu uvažene od strane suda? – pitao je. U tom će slučaju odštetu koja bi se mogla popeti na više desetina milijardi dolara otplaćivati generacije državljana “koje nikako ne mogu biti odgovorne za te građanske ratove”. Takav bi ishod također, upozorio je, destabilizirao odnose u regiji, Srbija bi još mnoga desetljeća ostala siromašna i, “opravdano ili neopravdano”, kivna na Hrvate i Bošnjake, “jednom rečju, Srbija bi ostala podložna manipulacijama političkih ekstremista”. A na kraju je to i moralno pitanje: “kolektivnog kažnjavanja celokupnih naroda više ne treba da bude”.

Hladan ton kojim je Popović odgovorio na ovaj tip pragmatične bolećivosti i hinjene brige za “dobrobit građana” predstavlja onaj prelazak crte, za njega takoreći uobičajen, koji ga je uvijek iznova odvajao ne samo od oportunistički raspoložene gomile, nego i od liberalne intelektualne struje koja, obično uz pomoć lažnog moralizma, rado podupire opće humanističke vrijednosti ukoliko one nisu u koliziji s “nacionalnim interesom”. “Pa reparacije uvek plaćaju i pojedinci (čak i generacije) koji nisu odgovorni”, uzvratilo je. “Tako smo mi naplaćivali (i još uvek naplaćujemo) ratnu štetu i od nedužnih nemačkih pojedinaca i generacija.” Poučivši Manetovića da ne smije miješati pitanje kolektivne krivnje u kaznenopravnom smislu, koje teorija i praksa odbacuju, s pitanjem odgovornosti za štetu, “koja i te kako može biti kolektivna”, dodao je rečenicu u kojoj, s obzirom na predmet spora, tako blasfemično nedostaje nacionalnih sentimentata: “Konačno, ta kolektivna odgovornost *nedužnih građana* za štetu ima svoj osnov u odgovornosti građana za postupke vlade koju biraju.”

123

7.

Takav manjak “plemenske” sentimentalnosti, izostanak obvezujućeg “suosjećanja” prema “svojima”, odlučnost da se razum nadredi emocijama, pogotovo ako su ove proizvedene u ideološkom inkubatoru i usvajane kroz kolektivne rituale, bio je razlog što su Srđi Popoviću etikete “nacionalnog izdajnika” kačene bez prestanka, a u bjednijim izvedbama taj se postupak obavlja i posthumno. U vrijeme nastajanja ovoga teksta, primjerice, Vladeta Janković – koji nam ovdje služi tek za ilustraciju – osjetio je potrebu javno se obračunati s mrtvim znancem, objašnjavajući u jednom intervjuu zbog čega se s njim “zauvek razišao”, i na taj način, s glogovim kolcem u ruci, osnažiti svoj nacionalni kredibilitet: “Presudno je bilo što mi je jednom – ali

baš tim rečima – rekao, i ponovio, da bi za Srbe jedini lek bio da dožive potpun vojni poraz i kapitulaciju. Tako nešto nikad nisam mogao da razumem. Iako ovo nije jednostavno reći, uvek mi se nekako činilo da Srđa Popović zapravo nije voleo svoj narod.” (*Vreme*, 2014.) Novinarka potom pita: “Mogu li se, profesore, narodi voljeti ili mrzjeti?”, a nekropolemičar spremno odgovara: “Mislio sam na osećaj pripadnosti, na osećanje tradicije, što Srđa nije imao.”

Popović je dobar dio svog života potrošio objašnjavajući logiku kojom isuviše često od “osećaja pripadnosti” i imperativa da se “voli svoj narod” dolazi do grandioznih zlodjela, onu muklu *tranziciju* kroz koju se uljuđeni građani, obuzeti emotivnošću koju inducira nacionalizam, pretvaraju u vladete jankoviće. Istine radi, međutim, treba reći da on razmišljanja o nuždi “vojnog poraza” – ne “Srba”, nego srpske vojne i političke mašinerije! – nije čuvao za privatne razgovore sa svojim znancima, nego ih je iznosio javno, i to u više navrata, pa je dosta bizarno koristiti tobožnju indiskreciju kao predložak za postmortalni linč.

Na primjer: “Mislim da je patriotski danas želiti vojni poraz u Bosni jer bi on značio i kraj zločina, i politički poraz Miloševića, i nadu za katarzu i preokret, i suđenje ratnim zločincima, i kraj kolektivnih krivica koje samo rađaju revanšizme i reprodukuju nasilje.” (*Borba*, 1993.) Ili, u istom intervjuu: “Milošević nema nikakav drugi program osim ratnog, a u tom programu ga podržavaju gotovo sve stranke. (...) On će biti poražen kada njegov nacionalni program bude poražen, a pošto ga on ostvaruje silom, biće i pobeđen silom.” Ili: “Najveći patriotski zadatak u Srbiji je da se spozna istina, ne samo onaj deo slavne istorije kojim se Srbi ponose, već puna istina – o porazima, klanjima, užasima koje su Srbi počinili. (...) Iz tog ludila nas, kao i Nemce, može izvući samo jedan nedvosmislen poraz.” (*Monitor*, 1995.)

Upravo Jankovićev sitnopiljarski manevar, ta tragikomična potreba da se u zonu indiskretno otkrivene intime (pod firmom, valjda, rasvjetljavanja mračne tajne) vrati nešto što je heretik permanentno javno izlagao, na svoj način svjedoči o tome da je Srđa Popović bio mnogo neugodniji tip izdajnika nego što bi se plemenski orijentirani intelektualci, promotori i kontrolori svete zadaće da se “voli svoj narod”, usudili prevaliti preko usta: dakle *racionalni*, a ne nacionalni.

8.

Socijalna, politička i intelektualna izolacija koja odatle proizlazi ukazala se u najdrastičnijem izdanju početkom rujna 1993., u jeku opsade Sarajeva, kada je Popović, tada emigrant u New Yorku, zajedno sa stotinjak poznatih svjetskih intelektualaca potpisao otvoreno pismo američkom predsjedniku Clintonu u kojem se traži da

zapadne zemlje vojno interveniraju protiv srbijanskog agresora u Bosni. U Srbiji je to dočekano sa zgražanjem i gotovo jednodušnom optužbom za “otvoreno stavljanje na stranu neprijatelja”. Desetak dana kasnije u intervjuu *Borbi* (pod karakterističnim naslovom “Opet bih potpisao!”) počinitelj najvećeg nacionalnog grijeha bez kolebanja je odbio napade: “Nisam imao nikakvog problema što je pismo, kako kažete, ‘usmereno samo prema srpskoj strani’, a ja bih rekao, prema Miloševiću, Karadžiću i, pre svega, Mladiću, što za mene nije isto, jer njih smatram za ratne zločince, dok je srpski narod nemoćan i ‘kriv’ jedino što je izmanipulisan.”

U polemici koja je uslijedila na stranicama rezerviranim za pisma čitatelja, međutim, dodatno je problematizirana uloga “naroda”, ali i smisao onoga što se naziva “pripadništvom”. Čitateljica *Borbe* (Jelica Milosavljević Teslić) – kojoj je Popović odlučio odgovoriti jer je smatrao da je njeno otvoreno pismo “iskreno, pošteno i pametno”, da “izaziva poštovanje i pokreće prava pitanja” – u povišenoj temperaturi piše kako ne može razumjeti to što se advokatovo ime našlo među potpisnicima: “Jer, Vi g. Popoviću, tražite bombardovanje sopstvene zemlje. Kakva god da je (a takva je kakvu ste je opisali) – Vaša je!” Baš zato jer je godinama “s pažnjom i poštovanjem” pratila ono što je advokat govorio i činio: “Mogu da razumem Vašu ogorčenost (malo je reći da sam i sama ogorčena), ali ne mogu da razumem Vašu mržnju.”

125

”Da li ste pisali otvoreno pismo Miloševiću kada su njegovi avioni bombardovali muslimanske civile, decu, žene i starce?” uzvratilo je Popović. “Zašto ste nesreću rezervisali za druge? Da li zato što je u pitanju ‘naša zemlja – kakva god da je’?” No, u najzanimljivijem dijelu svoga odgovora on izravnije nego prije potencira kolektivnu odgovornost, a onda i onu vlastitu, proizašlu iz činjenice (u drugim prilikama za njega bagatelnog) nacionalnog “pripadništva”:

”Razgovaram često sa Beogradom i čujem taj isti ton: ja nisam ni o čemu odlučivao, ja nisam ni za šta odgovoran, ja se u to nisam mešao, ja sam glasao protiv toga, ja sam se samo zezao. Ja, za razliku, mislim da sam kriv, da sam odgovoran, da smo krivi i odgovorni zato što Srbima danas vladaju ljudi koji u naše ime čine zločine.” A zatim: “To se zove istorijska krivica – i pokušaj da bilo ko sebe lično iz te krivice ‘ispiše’ je neodgovoran i nemoralan, dok ne uspemo da krivicu iz sebe izlučimo. Nije mi bilo stalo da ističem da sam Srbin, dok Srbi nisu ogrezli u zločin. Sada od toga, na žalost, nema izvlačenja.”

Ipak, prije nego odvjetnika (odjednom deklariranog Srbina!) olako svrstamo u tabor patriota, skloni smo ovaj i slične njegove istupe tumačiti kao još jedan – makar posredno izazvani – čin subverzije: kao pokušaj da se razori i delegitimira široko prihvaćeno izjednačavanje između patriotizma i poslušnosti, odnosno

između “pripadnosti” i (s jedne strane) nacionalizma koji od tog fatuma gradi kult, te (s druge strane) oportunitizma koji mu se podčinjava. Tek je u tom ključu moguće sagledati puni učinak blasfemičnih apela, poput onog da je “patriotski danas želeći vojni poraz u Bosni”. Advokatu nacionalnost postaje važna u trenutku kada – zbog nje – osjeća krivnju i stid, naime kada etnički usud postaje etička obaveza.

Od presudne nam je važnosti naglasiti tu razliku: Popovića, kada je na djelu vladavina zla, u “osećaj pripadnosti” gura odgovornost – potreba da se tome zlu svom snagom suprotstavi, tim više jer ono nastupa u ime kolektiviteta – dok je kod onih koji ga optužuju za izdaju “pripadnost” osnovna figura preko koje se artikulira suučesništvo ili (samo)abolicija. Budući da je ta figura kolektivna, u kardinalnim je situacijama od nevelikog značaja hoće li ona biti upražnjavana aktivno (kao kod Jankovića) ili uz patetičnu nemoć (kako kod čitateljice *Borbe*), jer magnetsko polje “nacionalne ugroženosti” tada proizvodi efekt da se svi bespogovorno upisuju u sortu branitelja i goniča.

126 Kod advokata, međutim, “pripadnost” je – paradoksalno – pratilja krajnjeg izraza individualnosti; njega “osećaj pripadnosti” dohvaća u momentu kada uspostavlja najveću moguću distancu prema zbijenoj političkoj masi. (U intervjuu *Borbi*: “Ja mislim svojom glavom i nisu me ‘sludeli’ onda, a neće ni sada.” U odgovoru čitateljici: “Ja postupam po svojoj savesti, drugi kako hoće i kako mogu.”) Ako je to patriotizam, njegov je primarni cilj potkopati uvriježene oblike manipulacije “državnom emocijom”, a u konačnici i dokinuti domoljubne kriterije, jer proizlazi iz sokratovske geste, s nonkonformističkim pojedincem kao ishodištem svih lojalnosti (jer će takav, kao što znamo, “radije biti u zavadi s cijelim svijetom nego sa samim sobom”).

Srđa Popović je vjerovao da Jugoslavija – unutar koje su, uzgred budi rečeno, “pripadnosti” bile raspodijeljene tako da ni jedna od njih ne predstavlja većinu – može biti poželjan okvir za približavanje takvom idealu: ne, naravno, ona koju je ideološki uniformirala komunistička partija, a još manje ona pod čijim se imenom organiziralo srpsko nacionalno buđenje, već Jugoslavija kao *demokratska mogućnost*, nikad ozbiljno razmotrena utopijska (a to će reći pokretačka) perspektiva koja je – baš zato što se nudila kao jedini racionalan izbor – u složnome preventivnom maršu pretvorena u prah i pepeo. Ukoliko odvjetnikovo borbeno nacionalno deklariranje donekle banaliziramo i svedemo na jednostavnu poruku prkosa – na primjer: “Ja i meni slični možemo predstavljati uzorne profile Srba, a ne vi i slični vama!” – ukoliko ga, dakle, u njegovu antagonističkom aspektu razumijemo kao neprihvatanje monopola nad srpstvom, ta se poruka u još većoj mjeri odnosi na one koji su, sa zločinačkim namjerama, monopolizirali jugoslavenstvo.

9.

Odatle Popovićeva fokusiranost na slučaj otmice. Moglo bi se reći da je njegovo jugoslavensko opredjeljenje zapravo najznačajnije došlo do izražaja u demaskiranju Miloševićeva “jugoslavenstva”. On je još od osamdesetih tvrdio kako Milošević nacionalizam ima jugoslavensku ambalažu, a monoetnički sadržaj. Zbog čega je srpskome političkom vođi uzurpacija ipak pošla za rukom, druga je priča, izvan dometa ovoga teksta.

Trebalo bi vjerojatno poći od toga da je preveliki broj nekadašnjih Jugoslavena bio *hrvav* ili *srbav* ispod kože. No taj potkožni proces nije bio tek kolanje prikrivenog etnosa, tajni plemenski sok koji od pamtivijeka cirkulira narodnim venama, nego, znatno više od toga, nagon za odanošću neupitnom političkom autoritetu, žudnja za likom patrijarhalnog oca koji će igrati ulogu ovlaštenog katalizatora, koji će ponuditi smisao postojanja i definirati rezon zajednice, drugim riječima – popratna pojava činjenice da Jugoslavija nikada nije bila demokratski konstituirana.

”Vertikalno se poistovjećujući s Titom, Jugoslaveni su se ujedno i horizontalno poistovjećivali među sobom”, veli Boris Buden, te je tako stvorena “masa čiji je kolektivni identitet stiješnjen unutar političkog diskursa koji je počinjao i završavao ritualno insceniranim zaklinjanjima vođi”, da bi naposljetku “autentični Jugoslaven – titoist – ostao okamenjen u liku u kojem je bio u trenutku Titove smrti”. (*Inconscientia Jugoslavica*, 1990.) Do sličnog zaključka došao je i Srđa Popović godinu dana ranije: “Ovaj tip sistema je izgrađen na pretpostavci postojanja jednog moćnog centralnog tumača i koordinatora. Nestankom ovog elementa (smrću Tita) ceo sistem pokazuje da je nesposoban da normalno funkcioniše. (...) Ovo što sada preživljavamo – ovo je dan nakon Titove smrti. Trebalo je da prođe devet godina. To je naš *slow motion*. Svi su se opravdano pitali šta će biti nakon Titove smrti. Evo, ovo će biti.” (*Start*, 1989.)

U takvim okolnostima nove su političke statue nicali iz plodnoga tla natopljenog zebnjom – Franjo Tuđman u Hrvatskoj, Slobodan Milošević u Srbiji – nudeći u nacionalnoj mistici i vjekovnoj plemenskoj “ugroženosti” novu formulu okupljanja, kao zamjenu za “socijalistički san” što se raspršio smrću njegova simboličkog nositelja i “centralnog tumača”. Ono što su doista nudili bila je obnova pravolinijski jednostavnog političkog života koji će se voditi na relaciji između vođe i mase. Te su se mase, preko novih ujedinitelja, sretno lišile svake realne odgovornosti za demokratsku transformaciju društva, pa su se i “zovu nacije” odavale ponajprije na liniji svog oportunitizma. Na taj je način, nakon revolucionarnih “demokratskih promjena”, izravna veza s “mračnom prošlošću” održana upravo u aspektu izostanka demokracije, samo što je taj manjak, umjesto socijalističkim, sada praćen nacionalističkim refrenima.

Jedino je Milošević, međutim, i dalje pokušao zadržati Jugoslaviju u središtu kolektivne imaginacije, nastojeći, uglavnom iz pragmatičnih razloga, spariti staru i novu ideološku matricu, odnosno izjednačiti jugoslavenstvo s reanimiranim, a uskoro i do zuba naoružanim srpstvom. Za razliku od srpske varijante onoga Budenovog “Jugoslavena – titoista”, kojemu je agresivna nacionalizacija (onog što bi ostalo od) Jugoslavije očigledno sasvim dobro legla (a hrvatski je “Jugoslaven – titoist”, dodajmo, preko noći postao tvrdokorni separatist), Srđa je Popović odmah u tome prepoznao drsko kidnapiranje, eklatantan kriminalni čin, pokušaj da se jugoslavenska ideja otme i zloupotrijebi kao etiketa za nešto što bi predstavljalo njezinu potpunu suprotnost. Jer za advokata – i tu se vraćamo njegovoj “atipičnosti” – jugoslavenstvo *jest* “nacionalna izdaja”. Ono *ne može* biti platforma za zbijanje nacionalnih redova, pogotovo ako masa koja se okuplja poprima konture ratne horde.

Taktiku srpskoga političkog vođe prozreo je kao namjeru da istodobno “bude i Crvenkapa i vuk“: komunistima u jezgru JNA poručivao je kako su nacionalisti samo privremeni saveznici, koje će odbaciti nakon što cilj bude ostvaren, a nacionalistima da im je vojska nužna radi sudbinske obrane nacije, te će lako dokinuti njene (jugo)komunističke atribute kada ona obavi svoj posao. “I tako je on upotrebio i jedne i druge. Više od njegove vještine, mene i danas zapanjuje lakovernost i jednih i drugih. Bilo je, ipak, sve jasno ako niste bili zaslepljeni ideološki.” Rat stoga počinje kao izravna posljedica odluke Slobodana Miloševića, politički poraženog unutar Jugoslavije, da silom zadrži vlast: “Jedino što je on u rukama imao to je bila vojska, kojoj je kazao: ‘Hajde da branimo Jugoslaviju i socijalizam, a ja ću biti Tito.’ Oni su kazali ‘hajde’...” (*Razgovor sa Žoranom Pureševićem*, 2000.)

Podlost sadržanu u takvome manevru – u riješenosti da Jugoslavija posluži kao kulisa iza koje će srpski nacionalistički pokret pripremiti i započeti svoj ratni pohod – nitko nije zornije predočio od Mihaila Markovića, akademika i potpredsjednika SPS-a: “U ovom času dok traje ratni sukob na teritoriji Hrvatske primarni je srpski nacionalni interes da Republika Srbija tako vodi strategiju odbrane srpskog naroda u Hrvatskoj da pred svetom ne bude s valjanim razlozima optužena da učestvuje u agresiji protiv Republike Hrvatske. (...) U našem je interesu u sadašnjoj fazi raspleta jugoslovenske krize da insistiramo na Jugoslaviji (bez Slovenije i Hrvatske) a ne na ‘velikoj Srbiji’.” (*Politika*, 1991.)

10.

U razdoblju između ljeta 1989. i ljeta 1991. godine Srđa Popović je dao preko trideset intervjua različitim jugoslavenskim listovima i napisao cijeli niz članaka, upozoravajući u svakom od tih istupa kako akutna promjena političke paradigme –

oživljavanje “nacionalnog interesa”, umjesto onog “klasnog” – vodi u destrukciju nesagledivih razmjera. Uporno je ponavljao da jedino očuvanje Jugoslavije može biti u interesu svih naroda koji u njoj žive. Bila je to možda najenergičnija privatno poduzeta antiratna kampanja uoči samih ratnih strahota. Apeli, dakako, nisu urodili plodom, uključujući onaj objavljen 1990., u prvome broju časopisa *Demokratija danas*: “Zaoštravanje nacionalne borbe’, za razliku od ‘zaoštavanja klasne borbe’, ne vodi samo raspadu Jugoslavije, na koji mnogi već i pristaju ne vidjevši da on ne bi bio ni nužan ni razuman da strasti nisu manipulativno raspaljene, već i opasnoj destabilizaciji čitavog balkanskog područja, koja nije ni u čijem ‘nacionalnom interesu’, štaviše te interese najrealnije opasno ugrožava.”

Popović je smatrao da je “narod” – koji u javnome govoru tada dolazi u prvi plan – politička konstrukcija s ratnom namjenom. “Šta znači biti Hrvat? Šta znači biti Srbin? To nema nikakvu sadržinu, jer ima raznih Srba, ima raznih Hrvata, a ta identifikacija je moguća jedino u sukobu s drugima. (...) Sadržina odrednica Srbin-Hrvat znači – učesnik rata. Zna se, Srbin je onaj što se bori da osvoji Krajinu, a Hrvat je onaj što se bori da je oslobodi. Srbin je onaj što hoće pola Sarajeva, a Musliman je onaj što mu ne da pola Sarajeva. Sukob je bio nužan da se tim praznim odrednicama da neka sadržina i da se one pretvore u program – a program je rat!” (*Arkzin*, 1994.)

Nacionalnu suverenost držao je nebitnom (“Ni Hrvatska, ni Srbija, ni Slovenija nisu suverene u onoj meri u kojoj su bile u Jugoslaviji, što je dobro, jer ja ne vidim u suverenosti neku veliku sreću.” [*HRT*, 2003.]), jer “samoosveščena nacija nije ona koja insistira na svojoj samobitnosti, nadmoći i osobenostima”. Jer su “nacije postale zrele onda kada su se borile za neke univerzalne principe, univerzalne kulturne vrednosti, a ne po tome što su se neprestano ogledale u sopstvenom ogledalu”. Jer “ne postoji nikakva srpska lepota, srpska istina, hrvatsko etičko dobro, nemačka istina”. Jer “insistiranje na samobitnosti vodi unutrašnjoj degeneraciji nacije, degeneraciji stvaralačkih snaga i provincijalizmu”. Jer “samo pubertetlija nastoji da pokaže svoju različitost, da dokaže da ima ličnost”... (*Stav*, 1990.)

Srđa Popović bio je, dakle, i ostao Jugoslaven. I to ne od sorte koja je zagovarala formiranje jedinstvene jugoslavenske nacije, već od onih koji su nacionalnu pripadnost – i kad je nisu sasvim bagatelizirali – uvijek podređivali ideji zajedništva, solidarnosti i upućenosti jednih na druge. Zbog izrazito liberalnih političkih uvjerenja, dijelom bi možda mogao biti svrstan u skupinu koju je Dejan Jović nazvao “demokratskim Jugoslavenima”, kakvima je, primjerice, pripadao Vane Ivanović, a koji je, opet, još 1970. s gorčinom ustvrdio kako su “Jugoslaveni danas mala manjina u našoj zemlji”. Stoga ne treba čuditi što su prvi znaci jugoslaven-

skog rasula beogradskog odvjetnika ispunili tjeskobom: “Kad sam video ona lica u Skupštini Slovenije i ispred nje, taj patos, ta ganutost, ta jednodušnost mi se nije mnogo dopala – zato što život nije tako jednostavan.” (*Start*, 1989.)

Nakon loma, nakon što se temeljni zločin dogodio, njegova jugoslavenska vokacija – odviše oporbenjačka da bi se svela na pasivnu nostalgiju za “dobrim starim vremenima” – manifestira se kao čisti otpor, onaj tip javnog djelovanja koji u sebi nosi nijansu više od običnog antinacionalizma. Dok golema većina bivših Jugoslavena krotko salutira novim političkim idolima, postrojavajući se u odrede lojalnih Hrvata, Srba i ostalih, Srđa Popović odaje se sistematičnom podrivanju “nacionalne stvari” i razotkrivanju njene kriminalne supstance: zato jer – ponovimo zadnji put – jugoslavenstvo *jest* “nacionalna izdaja”. Nije bilo ničega prirodnijeg nego da ta kritička odlučnost najsnažnije dođe do izražaja kroz sukob s “Jugoslavenom” koji je Jugoslaviji došao glave.

II.

130 Iako umnogome drugačija, gledišta Srđe Popovića na raspad SFRJ nisu u potpunome nesuglasju s osnovnom tezom Dejana Jovića, iznesenom u knjizi *Jugoslavija, država koja je odumrla* – da je Jugoslaviju dokrajčila ideologija samoupravnog socijalizma koja je u svojoj suštini bila antidržavna, tj. da su jugoslavenske političke elite, iskreno vjerujući u marksistički koncept odumiranja države, naposljetku zajedničku državu učinile nemoćnom da se odupre izazovima pred kojima se našla. Međutim, za razliku od Jovića, on Slobodanu Miloševiću odriče jugoslavenstvo. Za njega je Milošević otmičar i politički kriminalac, a uz to i mnogo manje kompleksna ličnost nego za zagrebačkog politologa. Za njega je Miloševićeva Jugoslavija neoprostiva negacija jugoslavenstva. Za njega ta Jugoslavija nije ništa drugo nego “krvavi banditski brlog”.

Odvjetnik se – ne bi li što jasnije poslao poruku o dvostruko razarujećem učinku voždovog *antijugoslavenskog jugoslavenstva* – nije libio čak ni radikalne individualizacije toga političkog zločina: “Sve događaje u Jugoslaviji od 1990. godine naovamo vidim kao jedan jedinstven događaj: nastojanje svih i svakoga da postave neku granicu između sebe i jednog opasnog čoveka – Slobodana Miloševića. Mislim da to važi i za Sloveniju i za Hrvatsku i za Bosnu i za Kosovo i za Vojvodinu i za Sandžak i za Crnu Goru. Mislim da je to tačno i u slučaju emigranata, samo što oni nisu mogli da odcepe iz Jugoslavije svoj stan, nego su morali da se odcepe lično, ostavljajući sve za sobom.” (*Put u varvarstvo*, 2000.) Prema Popoviću, Milošević se mogao smatrati zakonitim nasljednikom ruševnoga kompleksa pod nazivom Jugoslavija samo utoliko što je čvrsto naumio preuzeti autoritarnu strukturu političke vlasti i braniti je oružanom silom.

Zato, “kada danas kažete da ste za Jugoslaviju” – poput potpisnika ovih redaka – treba imati u vidu upravo opoziciju između ta dva politička svemira: između Popovićeve i Miloševićeve Jugoslavije; između one koja nikada nije zaživjela i one koja se ukazala kao sablasna posthumna konzekvenca, kao čedo vlastitoga ubojice. Ako je Popovićeva idealna platforma za emancipaciju, *demokratska Jugoslavija*, ostala utopija do koje su vodili sasvim realistični putokazi – i čije se tekovine danas mogu braniti jedino kroz praksu “nacionalne izdaje” – onda je Jugoslavija u svojoj zadnjoj verziji, dakle već nepostojeća, čije su ime i zastava služili kao prikladne naljepnice za tenkove, predstavljala uprizorenje distopijskog realizma. Uostalom, samo je u kontekstu te kozmičke razdaljine – između Miloševića i Popovića – moguće realistično sagledavati i ono što se naziva “nacionalnim interesom”, jer prvi je vlastitu naciju nedvojbena unesrećio, dok joj je drugi u olovnim vremenima spašavao čast.

No, tragedije znaju trajati kraće od utopija. Miloševićeva Jugoslavija je, nadajmo se, prošlost, a ona Popovićeva, vjerujemo, budućnost.